

Людмила Бабенко

ВИТОКИ Й ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ РЕЛІГІЙНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Стаття присвячена висвітленню й аналізу головних тенденцій політики радянської держави щодо Православної церкви на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки. Акцентується увага на передумовах трансформацій державної політики та специфіці її реалізації в Україні. Автор доводить незмінність антирелігійного стратегічного курсу комуністичної партії, попри формальну лібералізацію державно-церковних відносин. Показана тенденція зміцнення публічних акцентів з репресивних на агітаційно-пропагандистські методи боротьби з впливом релігії.

Ключові слова: Україна, Православна церква, Рада у справах Руської Православної церкви, антирелігійна пропаганда, повоєнний період.

Сучасний стан українського суспільства характеризується гостротою характеру політичних та економічних відносин, амбівалентністю векторів державотворення. Це зумовило посилення психологічної напруги в суспільстві й тяжіння до Церкви як духовної інституції. Реалізація на практиці принципу свободи совісті призвела до зростання реальної і формальної релігійності населення, а, отже, зріс і суспільний запит на неупереджену реконструкцію державно-церковних відносин в СРСР та радянській Україні. Закономірною стала актуалізація наукових досліджень і звернення вчених до вказаної проблематики.

Відновлення діяльності релігійних громад у період нацистської окупації, ставлення населення окупованих територій до процесу так званого «окупаційного відродження», прагнення нацистської адміністрації використати окремих церковних ієрархів для боротьби з більшовизмом та створення позитивного іміджу окупантів вивчали Ю. Волошин [1], В. Гордієнко [2], Н. Стоколос [3], І. Грідіна [4], М. Михайлуца [5]. Наприклад, Н. Стоколос твердила, що політика нацистів на теренах окупованої України була чітко зорієнтована на підтримку релігійного руху як ворожого більшовизмові та встановлення ефективного контролю за діяльністю релігійних організацій усіх конфесій. Праці названих істориків важливі з огляду на з'ясування умов адаптації й ступеню компромісу духовенства й віруючих з органами окупаційної адміністрації, причин повоєнної хвилі репресій стосовно священнослужителів. Ґрунтовний аналіз становища Православної церкви у роки Другої світової війни та передумов лібералізації ставлення партійно-державного керівництва до неї здійснив О. Лисенко [6]. Він пролонгував своє дослідження до 1946 р., що дозволило висвітлити зміни у функціонуванні релігійних громад у контексті створення Ради у справах Руської Православної церкви (РС РПЦ) та Ради у справах релігійних культів (РСРК). Важливим кроком у формуванні методологічних підходів до розуміння й трактування повоєнних трансформацій у діяльності Православної церкви та її стосунків з радянською державою стало політологічне дослідження В.А. Войналовича [7]. Автор хронологічно охоплює період 1940–1960-х рр., при цьому здійснює детальний аналіз інструктивно-правової бази змін, ініційованих сталінським керівництвом.

Разом з тим у висвітленні повоєнного десятиліття у сфері державно-церковних відносин залишається чимало незаповнених лакун, про що свідчить поява окремих розвідок і статей, які потребують зіставлення й узагальнення. Авторка статті ставить за мету показати трансформації державної політики щодо РПЦ та чинники, котрі їх зумовили, на основі залучення архівних матеріалів виокремити тенденції, що знайшли свій розвиток унаслідок втручання органів державної безпеки у релігійне життя.

Зародження передумов трансформаційних тенденцій сталінської державної політики щодо РПЦ слід пов'язувати з початком агресії нацистської Німеччини 22 червня 1941 р. Антирелігійна діяльність державних органів у формі агітаційно-масової пропаганди практично припинилася. По-перше, розпочалася структурна перебудова агітаційно-пропагандистської роботи в умовах війни. По-друге, вищі ієрархи Православної церкви виступили з закликами до боротьби з нацистами. Так, вже 22 червня митрополит Сергій (Страгородський) звернувся до пастви і пастирів, а у вересні цього ж року за поширення звернення останнього у Києві розстріляно настоятеля Микола-Преображенської церкви Олександра Вишнякова та протоієрея Павла Остренського [8, с. 44].

Й. Сталін не тільки не заперечував проти такого варіанта «втручання» Церкви, але й надалі розглядав його як додатковий чинник у консолідації суспільства на боротьбу з ворогом. Тиражуванням і розповсюдженням послань і листівок за підписами церковних ієрархів опікувалися партійні й чекістські органи. Зокрема, 12 березня 1943 р. заступник начальника УШПР І. Старинов

договідав у ЦК КП(б)У: «Третім управлінням НКВД УРСР до нас направлені листівки-звернення духовенства до віруючих, які проживають на окупованій території УРСР в тилу ворога. Листівки ми вручимо для розповсюдження партизанським загонам, що формуються». Тексти листівок за підписами митрополита Київського і Галицького Миколая (Ярушевича), старообрядницького архієпископа Московського Іринарха, членів Всесоюзної Ради євангельських християн-баптистів М. Орлова, Я. Жидкова, М. Голяєва схвалив секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко [9, арк. 2–6].

Використання авторитету вищих ієрархів православних та протестантських течій було не випадковим. Донесення розвідувально-диверсійних груп, агентурної мережі спецслужб, партизанських загонів свідчили про зацікавленість окупаційної влади у задоволенні релігійних потреб населення окупованих територій. Наприклад, упродовж періоду окупації в багатьох областях відкрилися сотні православних храмів: у Вінницькій – 822, Київській – 604, Рівненській – 438, Чернігівській – 410, Полтавській – 347 [10, л. 159]. Отже, цей потужний людський ресурс віруючих, які в переважній більшості були налаштовані проти нацистів та їх ідеології, передбачалося використати в інтересах радянської влади. Разом з тим, досліджуючи типи настроїв населення окупованої території України за документами органів державної безпеки, Р. Подкур наголошував, що зростання релігійності населення та її прояви чекісти пов'язували з діяльністю українських націоналістичних сил та симпатіями до окупаційної влади [11, с. 69–70]. До того ж пошук співробітниками органів держбезпеки «українсько-німецьких націоналістів» дав несподівані результати: «велике повстанське підпілля ОУН» та його вплив на духовенство виявлене навіть у такій області як Дніпропетровська. Фігурантів агентурної справи «Соборники» вдалося викрити «за допомогою вдалого вербування внутрішнього агента», – зазначалося в орієнтировці за підписом наркома НКВД УРСР Рясного [12, арк. 7–13].

Як «непатріотичну й антирадянську» органи держбезпеки розцінювали також позицію Української Автокефальної Православної церкви в роки війни. Нарком НКВД УРСР С. Савченко в доповідній записці від 17 липня 1942 р. зазначав, що окупанти у своїй пропагандистській політиці зробили ставку на УАПЦ й навіть у східних областях прагнуть підпорядкувати їй парафії різних православних течій (тихонівців, обновленців, соборно-єпископівців), а «адміністратор УАПЦ» П. Сікорський начебто заявляє: «Майбутнє українського народу тісно пов'язане з перемогою німецької держави» [13, арк. 31]. На цьому тлі чекісти висловили переконання, що «попи і єпископи старої дореволюційної синодальної школи та кадри тихонівців» будуть найзапеклішими противниками окупаційної влади, оскільки вони ніколи не визнають «націоналістичних устремлень українських церковників» [13, арк. 26, 31–32].

Можемо констатувати, що вище партійно-державне керівництво СРСР було вкрай занепокоєне формуванням на окупованій території України націоналістично-сепаратистського руху, складником якого, за оцінкою спецслужб, був рух релігійно-церковний. Й. Сталін не міг допустити, щоб українське «релігійне відродження» своїм існуванням зобов'язане нацистській владі, яка зіграла на контрасті з антирелігійною політикою більшовиків. Поява патріотичних звернень православних ієрархів мала переконати населення у позитивній модифікації політики радянського уряду щодо Церкви та забезпечити підтримку віруючих і духовенства, посилення руху Опору. Це, у свою чергу, ліберально позначилося на формах антирелігійної пропаганди під час Другої світової війни, принаймні вона втратила войовничий характер, на чому наголошує дослідниця І. Грідіна [14, с. 78–79].

Звертаючись до з'ясування мотивів зміни політики Й. Сталіна щодо Православної церкви, дослідники висловлювали різні версії. Д. Поспеловський акцентував увагу на впливові зовнішньополітичного чинника, який змусив партійно-державне керівництво адаптувати свою риторичку до нових міжнародних реалій (включення до декларації про створення ООН пункту про «свободу релігій», бажання керівництва СРСР відкрити «другий фронт» тощо) [15, с. 298]. В. Войналович вважав, що основною метою переходу держави від конфронтації до діалогу з Церквою та відновлення Патріархії було об'єднання зусиль народу в боротьбі з нацизмом, а вже потім формування позитивного іміджу СРСР на міжнародній арені [7, с. 69].

Ці інтерпретації не до кінця пояснюють причини зміни сталінської політики. Як справедливо зауважував С. Майнер, якщо Й. Сталін бажав підтримки Церкви в боротьбі з нацизмом, то чому переговори почалися не в період поразок 1941–1942 рр., а в 1943 р., коли Червона армія здобула перемоги під Сталінградом і на Курській дузі? Він вважав, що в основі мотивації лежав цілий комплекс причин внутрішнього і зовнішнього характеру, серед яких чільне місце належало проблемі ефективної адаптації радянської влади у районах і республіках, приєднаних до СРСР, а також у країнах, на які сподівався Сталін при післявоєнному розподілі Європи [16, с. 78]. Націоналістичні рухи в Західній Україні, Білорусії, Прибалтиці, Польщі користувалися активною підтримкою греко-католицького і римо-католицького духовенства. Отже, лояльна до сталінського режиму Православна церква мала б сприяти ліквідації релігійного чинника у національно-визвольних рухах. Демонструючи зовні релігійну терпимість, ієрархи РПЦ повинні були або змусити священників до

покорі радянській владі, або змістити їх з посад і позбавити впливу на паству. Однак, відновивши Патріархію для маніпуляції релігійними почуттями й поглядами населення, Кремль, на думку С. Майнера, не очікував такого сплеску релігійності на місцях.

Перетворення в 1940-х рр. РПЦ на знаряддя більшовицької влади вирішило чимало політичних проблем. За словами М. Шкаровського, «Для Сталіна виявилось важливим перш за все створити видимість благополуччя в релігійному питанні, а за цією ширмою поставити Церкву під жорсткий контроль, вбудувати її в систему режиму своєї влади» [17, с. 204–205]. Формальна лібералізація державно-церковних відносин в СРСР та республіках мала суто тактичний характер і не зачіпала ідеологічних основ ставлення більшовиків до релігії, хоч і були відкриті духовні курси для підготовки священиків, відновлені окремі монастирі, повернуті РПЦ деякі культові споруди, а з початку 1943 по березень 1948 р. за архівними даними почали діяти 1297 церков [18, арк. 8].

Проте вже у вересні 1944 р. союзне керівництво заявило про необхідність «посилення антирелігійної пропаганди шляхом пропагування наукового світогляду». У 1945 р. наступною постановою ЦК ВКП(б) вимагав різкого посилення агітаційно-масової роботи в періодичних виданнях для активізації боротьби з «пережитками минулого» [15, с. 256]. У «Закритому листі ЦК КП(б)У з питань релігії» 1945 р., надісланому місцевим парторганізаціям, накреслювалася справжня перспектива задекларованого державою курсу: «Наша партія й уряд не змінювали свого ставлення до релігії і церкви, а під час Вітчизняної війни церква змінила своє ставлення до Радянської держави. Оскільки церква у своїй діяльності ставить за мету надати допомогу нашому народові у боротьбі за остаточний розгром гітлерівської Німеччини..., то й радянська громадськість, Радянська держава оцінюють цей бік діяльності церкви... Але ми, комуністи, ні на хвилину не повинні забувати, що ідеологія церкви суперечить нашому науковому марксистсько-ленінському світогляду, що вона глибоко реакційна і тому повинна бути подолана» [19, арк. 28–30]. Тотальний контроль за релігійними осередками здійснювали створені згідно з постановою РНК СРСР від 14 вересня 1943 р. Ради у справах Російської православної церкви (далі – РС РПЦ) СРСР й союзних республік та їхні уповноважені в областях [20, арк. 2].

Релігійна ситуація в постокупаційній та повоєнній Україні суттєво відрізнялася від ситуації на території РСФРР. По-перше, «релігійне відродження», спровоковане нацистською владою, мало національне забарвлення. Поряд з осередками Автономної Руської Православної церкви, протестантськими громадами відроджувалися парафії УАПЦ. По-друге, до складу УРСР увійшли західноукраїнські землі, де абсолютний вплив мала Греко-католицька церква (далі – ГКЦ) з її національною доктриною. По-третє, кількісні показники відновлених і відкритих церков на території України вразили більшовицьке керівництво. О. Бажан, використовуючи статистику РС РПЦ станом на липень 1945 р., вказує, що в СРСР налічувалося 10 243 церкви й молитовні будинки, з них в Україні – 6072 [21, с. 31], а на 1 квітня 1946 р. – 6070 діючих церков [22, арк. 40]. Звісно, така ситуація потребувала цілеспрямованого втручання, що й знайшло свій вияв у розробці масштабних заходів. Зокрема, у березні 1945 р. Г. Карпов запропонував Й. Сталіну план ліквідації Греко-католицької церкви, яку звинувачували в «підтримці українського буржуазного націоналізму», «співробітництві з фашистами та Ватиканом». В. Єленський ще в 1990 р. зазначав: «Політична мета цієї акції досить прозора: блокувати саму можливість впливу Ватикану, що таврувався як агент фашизму на західноукраїнських землях, поставити під контроль цілком лояльну до режиму Руську православну церкву і понад три тисячі парафій та забезпечити ідейний вплив на паству у відповідному напрямку, покарати церкву, частина вірних і кліру якої так чи так була пов'язана з ОУН-УПА» [23, с. 16]. Подібна доля спіткала віруючих та духовенство відродженої в умовах окупації УАПЦ.

Паралельно активізувалася поточна антирелігійна пропаганда в областях України. Так, 28 лютого – 2 березня 1946 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, що обговорив питання «Про стан внутрішньопартійної роботи в Дніпропетровській, Полтавській і Дрогобицькій обласних партійних організаціях». В ухваленій постанові акцентована увага на необхідності посилення пропаганди ідей марксизму-ленінізму, які заперечують релігійну ідеологію. На травневому пленумі цього ж року лідери ЦК КП(б)У знову вимагали поліпшити зміст природничо-наукової пропаганди, якості лекцій та урізноманітнення їх тематики, щоб подолати «релігійну темряву» і забобони.

Ініціативи на місцях отримували схвалення Й. Сталіна – це утверджувало його в думці, що механізм ліквідації «антирадянських релігійних осередків» є дієвим, а позиція РПЦ цілком лояльною. Разом з тим його дратувала стійкість релігійних настроїв, на що звертає увагу М. Шкаровський. Він наводить приклад, коли в 1947 р. Й. Сталін радив новопризначеному секретареві ЦК ВКП(б), завідувачу відділу агітації і пропаганди М. Суслову «не забувати про атеїстичну пропаганду серед народу», адже «в сучасних умовах це питання чи не найголовніше» [17, с. 341]. Одним з організаційних заходів, скерованих на посилення антирелігійної пропаганди, стало утворення 29 квітня 1947 р. згідно з постановою Ради Міністрів СРСР № 1377 «Про Всесоюзне товариство з поширення політичних і наукових знань» товариства «Знання». Ця організація створювалася як

громадська на базі Всеоюзного лекційного бюро при Міністерстві вищої освіти СРСР, до складу якого входило Державне видавництво антирелігійної літератури й ряд великих музеїв. Одночасно припиняла свою діяльність Спілка войовничих безбожників [24, арк. 2–3]. З 1949 р. у його складі функціонувала спеціальна секція науково-атеїстичної пропаганди, лектори якої користувалися спеціалізованою літературою, що виходила масовими тиражами. Але прикметним є те, що основний штат лекторів складався переважно з агітаторів ліквідованої Спілки войовничих безбожників з відповідним ідеологічним багажем і методологією. З 1950 р. у звітах обласних організацій товариства кількість лекцій з антирелігійної тематики вказувалися окремим пунктом [25, арк. 19].

На пленумі ЦК КП(б)У (травень 1948 р.) та на XVI з'їзді КП(б)У (січень 1949 р.) питання активізації антирелігійної пропаганди було назване одним з найважливіших питань ідеологічної роботи. Проте, за даними архівних документів, її наріжним каменем стала не кропітка роз'яснювальна робота, а силові та адміністративні методи витіснення релігії з радянського повсякдення. Типовими є приклади конфіскації церковного майна, вилучення культових споруд, обкладання церковних громад завищеними податками, примушення священиків до підписання позик на суми, неспівмірні з їх прибутками, відмови дітям священиків у вступі до вищих навчальних закладів тощо. Як це не парадоксально, але водночас місцеві партійні організації республіки вказували на зростання числа комуністів, котрі брали участь у релігійних обрядах чи мали стосунок до їх проведення. У зв'язку з цим у 1947 р. розглядалося 349, а в 1948 – 629 персональних справ комуністів [26, арк. 240–244]. Тривожною у сенсі поширення релігійних настроїв була ситуація на Полтавщині [27, с. 203–209].

Численні факти проявів релігійності населення, зростання активності релігійних громад щодо розширення мережі культових закладів підштовхнули вище партійно-державне керівництво до рішучих кроків. У Києві 14–15 грудня 1948 р. відбулася нарада обласних уповноважених Ради у справах Російської православної церкви за участю Г. Карпова, який зобов'язав підлеглих ретельно вивчити реальну релігійну ситуацію в областях. Зокрема, слід було виявити і облікувати церковні осередки та виокремити з-поміж них ті, що були створені упродовж окупації, з'ясувати кількість священиків та наявність вакантних посад у парафіях, вивчити кадровий склад духовенства, особливо висвяченого в час окупації, проаналізувати підстави, які дозволили відкрити діючі церкви після вигнання нацистів тощо [28, арк. 31]. Задля скорочення кількості церковних осередків уповноважені РС РПЦ отримали наказ не сприяти реєстрації нових православних громад та відкриттю нових культових споруд, ремонту аварійних приміщень. Так, із березня 1948 р., стверджує М. Шкаровський, не видано жодного дозволу на відкриття церков. Розширення кількості релігійних громад в Україні відбувалося лише за рахунок переходу парафій ГКЦ до РПЦ [17, с. 342, 344].

Значна увага приділялася ідейно-теоретичній підготовці уповноважених РС РПЦ в областях України. У лютому 1948 р. програма семінару-наради в Києві передбачала проведення циклу лекцій для її учасників з такою тематикою: «Маркс – Енгельс – Ленін про релігію», «Основні етапи розвитку РПЦ», «Сучасний стан РПЦ в СРСР і за кордоном», «Католицька церква і уніатство в СРСР», «Релігійні формування антидержавного і бузувірського характеру» та ін. [29, арк. 3–5]. Проте, як показала практика, більшість із них була зорієнтована не на інтелектуальні змагання, а адміністрування у відносинах з релігійними осередками та тісну взаємодію з органами держбезпеки. Останні гарантували включення силових механізмів витіснення релігії і Церкви з суспільного життя, коли агітація і пропаганда виявлялися неефективними.

Отже, формальна лібералізація державно-церковних відносин доби пізнього сталінізму мала суто тактичний характер і не зачіпала ідеологічних основ ставлення радянського партійно-державного керівництва до релігії. Православна церква опинилася в ролі інструмента досягнення політичних цілей. Смерть Й. Сталіна в 1953 р. не позначилася на стосунках держави і православної та інших конфесій, хоч і скорегувала загальнополітичний клімат у республіці і країні загалом. Погоджуємося з М. Шкаровським, котрий відмітив формальне зміщення «центру оприлюднення рішень» стосовно церковно-релігійних проблем. Він писав: «Якщо для Й. Сталіна і В. Молотова в церковній політиці не потрібні були санкції органів ВКП(б) і в контактах з Патріархією вони підкреслено виступали від імені радянської держави, з 1953 р. питання цієї політики поступово переходять у сферу партійного впливу й пов'язуються з метою і завданнями атеїстичної роботи» [17, с. 344]. При цьому зазначимо, що центр вироблення і прийняття директивних рішень не змінився – ним, як і в минулому, залишалося Політбюро ЦК КПРС (з 1952 р. – Президія ЦК КПРС).

Висвітлена проблема, як показує аналіз джерел та опублікованих праць у їх динаміці, далеко не вичерпана. На наш погляд, залишається актуальною проблема виявлення нових архівних джерел, котрі б дозволили поглибити з'ясування специфіки політики радянської держави щодо Православної церкви в Україні на тлі загальносоюзної політики. Недостатньо розв'язана проблема компаративного аналізу регіональних відмінностей релігійної ситуації у повоєнній Україні та причин,

що їх зумовили. Потребу ґлибобішого дослідження тема використання органами державної безпеки духовенства Православної церкви у ліквідації Греко-католицької церкви.

Список використаних джерел

1. Волошин Ю. В. Українська православна церква в роки нацистської окупації / Ю. В. Волошин. – Полтава: [Б.В.], 1997. – 126 с.
2. Гордієнко В. В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В. В. Гордієнко // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 107–119.
3. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / Н. Г. Стоколос. – Рівне, 2003. – 480 с.
4. Грідіна І. М. До питання про релігійне життя в Україні періоду нацистської окупації / І. М. Грідіна // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. статей. – Київ; Донецьк, 2001. – Вип. 16. – С. 126–132.
5. Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945) / М. І. Михайлуца. – Одеса: ВМВ, 2008. – 392 с.
6. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 / О. Є. Лисенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 404 с.
7. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К.: Світогляд, 2005, – 741 с.
8. Васильєва О. Ю. Русская Православная церковь в политике советского государства в 1943–1948 гг. / О. Ю. Васильева. – РАН. Ин-т истории. – М., 2001. – 380 с.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 369.
10. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. 6991, оп. 1, д. 30.
11. Подкур Р. Ю. Деякі типи настроїв населення України в період нацистської окупації в інформаціях співробітників органів державної безпеки СРСР і УРСР / Р. Ю. Подкур // Актуальні проблеми підпільно-партизанського руху в Україні в роки Великої вітчизняної війни: матеріали Міжнар. наук. конф., м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. / Упоряд.: С.В. Бутко, Р.І. Пилявець. – Чернігів: Десна-Поліграф, 2012. – С. 69–74.
12. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 9, спр. 68.
13. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 83509-ФП.
14. Грідіна І. М. Метаморфози антирелігійної пропаганди радянської влади в Україні під час Другої світової війни / І. М. Грідіна // Наука. Релігія. Суспільство. – № 4. – 2010. – С. 75–79.
15. Поспеловский Д. Русская Православная Церковь в XX веке / Д. Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – 511 с.
16. Майнер С. М. Сталинская священная война. Религия, национализм и союзническая политика 1941–1945 / С. М. Майнер; [перев. В. Артёмова]. – М.: РОССПЭН: Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина, 2010. – 453 с.
17. Шкаровский М. В. Русская Православная церковь при Сталине и Хрущёве / М. В. Шкаровский. – Изд. 3-е, доп. – М.: Изд-во Крутицкого Патриаршего подворья, 2000. – 423 с.
18. Российский государственный архив новейшей истории (далі – РГАНИ), ф. 5, оп. 16, д. 669.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1641.
20. ГАРФ, ф. 6991, оп. 2, д. 1.
21. Бажан О. Г. Антирелігійна періодика в УРСР в 1950-ті роки: позиція церкви, настрої серед віруючих / О. Г. Бажан // Релігія і церква в історії України: матеріали Міжнар. наук. конф., 14–16 вересня 2005 р. – Полтава: АСМІ, 2006. – С. 31–38.
22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 12.
23. Єленський В. Є. Державно-церковні відносини на Україні (1917–1990 рр.) / В. Є. Єленський. – К.: Республіканський центр духовної культури, 1990. – 72 с.
24. ГАРФ, ф. 9547, оп. 1, д. 2.
25. ГАРФ, ф. 9547, оп. 1, д. 1.
26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5069.
27. Бабенко Л.Л. Стан релігійності населення Полтавщини у повоєнний період / Л.Л. Бабенко // Краєзнавство. Науковий журнал. – 2008. – № 1–4. – С. 203–209.
28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5667.
29. Держархів Чернівецької обл., ф. Р-621, оп. 2, спр. 26, арк. 3–5.

Людмила Бабенко

ИСТОКИ И ТЕНДЕНЦИИ ТРАНСФОРМАЦИИ РЕЛИГИОЗНОЙ СИТУАЦИИ В УКРАИНЕ В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД

Статья посвящена освещению и анализу главных тенденций политики советского государства в отношении Православной церкви на завершающем этапе Второй мировой войны и в первые послевоенные годы. Акцентируется внимание на предпосылках трансформаций государственной политики и специфике её реализации в Украине. Автор доказывает неизменность антирелигиозного стратегического курса коммунистической партии, несмотря на формальную либерализацию государственно-церковных отношений. Показана тенденция смещения публичных акцентов из репрессивных на агитационно-пропагандистские методы борьбы с влиянием религии.

Ключевые слова: Украина, Православная церковь, Совет по делам Русской Православной церкви, антирелигиозная пропаганда, повоєнний період.